

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 №1 (151)

Головний редактор
С.М. Шуміло

Шеф-редактор
С.О. Павленко

Заступники головного редактора
В.О. Дятлов, О.Б. Коваленко

Випускові редактори
С.А. Токарев, Е.Л. Міден

Редакційна рада

І.М. Аліференко, Г.В. Боряк, О.Я. Гаранін, І.Б. Гирич, С.Л. Лаєвський,
В.М. Лозовий, О.П. Моця, Ю.А. Мицик, Г.В. Папакін, М.О. Носко, Н.Б. Реброва,
Т. Розен, О.Г. Самойленко, В.А. Смолій, Ю.О. Соболев, С.В. Шумило, О.П. Реснт

Редакційна колегія

А.М. Боровик, С.Ф. Веремєєв, О.М. Веремейчик, Г.В. Вертієнко, О.І. Галенко,
В.О. Дятлов, Я.В. Капранов, О.Б. Коваленко, І.В. Кондратьєв, Т.П. Льоннгрєн,
С.М. Ляшко, О.О. Маврін, Р.В. Маньковська, Є. Остапчук, А.М. Острянка,
В.М. Пекарчук, С.М. Плохій, В.М. Половець, О.А. Прігарін, О.Я. Рахно,
Г. Хаусман, В.Г. Ченцова, О.Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н.В. Шліхта,
К.М. Ячменіхін

Наказом МОН України №1328 від 21.12.2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 №1 (151)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

By the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1328 from 21.12.2015 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine whose publications are incorporated in the results of the dissertation works on history
Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration 6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Балушок В.</i> Бортництво у севрюків	5
<i>Ситий І.</i> Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залага	16
<i>Адру А.</i> Вишивка та гаптування Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть	36
<i>Травкіна О.</i> Про розбудову Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму	52
<i>Ігнатенко І.</i> Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікацій	69

Історія міст і сіл

<i>Рига Д.</i> Історичні райони Чернігова та дерев'яне і цегляне будівництво у місті впродовж XIX – початку XX ст.	85
<i>Пилипенко О.</i> Ніжинські грецькі купці Зосими: підприємницька, просвітницька та благодійна діяльність	100
<i>Шара Л.</i> Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці XIX – початку XX ст.	107

Церковна старовина

<i>Герасименко В.</i> Життя та діяльність Чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського)	115
<i>Шуміло В.</i> Істинно-православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко)	124
<i>Кіріченко О.</i> Церковне життя Чернігівщини у період німецької окупації за матеріалами преси	138
<i>Шумило С.</i> До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною	144

Мовою документів

<i>о. Мицик Ю.</i> Гетьман Іван Мазепа і обрання ректора Києво-Могилянської колегії у 1693 р.	164
<i>Реброва Н.</i> Нові відомості з історії садиби Кочубеїв у Батурині	168

Розвідки

<i>Щербина С.</i> Уніфікація статусу ремісничих цехів Чернігово-Сіверщини згідно з «Ремесленным положением» 1785 р.	173
<i>Юцевич П.</i> Формування життєвої позиції О. Ф. Ліндфорса під впливом внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії XIX століття	179
<i>Оксін Т.</i> Історія реставрації палацово-паркового ансамблю Кирила Розумовського в Батурині у 1947–1949 роках XX ст.	188
<i>Комарницький О.</i> Чернігівський педагогічний виш: формування студентського складу та його основні характеристики (20–30 ті рр. XX ст.)	193
<i>Іваницька С.</i> “Ніколи ... не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, ... щоб українізувати гетьманське міністерство”: Сергій Сфремов та Українська партія соціалістів-федералістів за доби Гетьманату (квітень–грудень 1918 року)	204
<i>Філіпова Г.</i> Особливості формування української клієнтели князя Олександра Меншикова у 1709–1727 рр.	218
Іваненко А. Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом	230

Всесвітня історія

- Миколенко Д.** Здобутки чи топтання на місці? Стимулювання підприємницької активності у Болгарії (1887–1894 рр.) 245
- Ткаченко В.** Трансформація уявлень канадського суспільства про геополітичну ситуацію у світі (1945–1949 рр.) 254

Рецензії. Огляди. Анотації

- Горох М.** Рецензія : Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко; За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с. 266
- Демченко Т.** Рецензія : Список репресованої літератури: Заборонені видання 1920–30-х років / Упоряд. С. І. Білокін. Київ: Українські пропілеї, 2018. 520 с. 269

Ігор Ситий

ЧЕРНІГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ 1677 р.: МОСКОВСЬКА ЗАЛОГА

DOI: 10.5281/zenodo.3732477

© І. Ситий, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є огляд особливостей функціонування московських залог на території Гетьманщини у другій половині XVII ст., а також введення до наукового обігу інформації щодо чернігівської залогою у 1677 р. з архівних джерел фондів Російського державного архіву давніх актів. **Методологічно** робота побудована на засадах соціокультурного підходу. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше здійснений аналіз документів, які було присвячено різним аспектам існування московської залогою у Чернігові станом на 1677 р. Отримані результати дослідження виявилися доволі репрезентативними, щоб уявити умови діяльності так само й інших залог в межах Гетьманщини. **Висновки.** У статті висвітлена поява московських залог в козацькій Україні. На прикладі відповідної залогою 1677 р. у Чернігові проаналізовані роль і функції воевод, забезпечення провіантом і фуражем, порядок передачі фортеці від одного воеводи до іншого, кількісний і якісний склад офіцерського та рядового складу, оплата служби військових, юридичні підвалини функціонування гарнізонів, комунікація із центральними органами влади, відносини з міщанським та козацькими урядами, облога в місті на Десні московського підрозділу гетьманом Іваном Брюховецьким у 1668 р., формування російсько-української мікрореспубліки через шлюб вояків з українками, а також про забезпечення контролю українських земель під владою Великого князівства Московського. Українське населення залог перебувало під юрисдикцією козацьких та міщанських урядів, проте, як свідчать факти, навіть представники вищих прошарків Гетьманщини були вразливі від свавілля московських ратників. Українки, які брали шлюб з москалями, та діти від такого шлюбу автоматично переходили до московської юрисдикції. Головним завданням залог був контроль над підлеглими українськими територіями, і ми мусимо визнати, що це завдання було виконане.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, козацька Україна, московська залогою.

Поява московських залог у Гетьманщині мала певну історію. За гетьманування Богдана Хмельницького воеводи були призначені тільки до Києва¹. Надалі, згідно з указом царя Олексія Михайловича від 2.05.1658 р., передбачалося призначити воевод до Чернігова, Ніжина, Миргорода, Полтави, Білої Церкві та Корсуня². Рішення Переяславської ради від 27.10.1659 р. (ст. 5) дещо скоригували цей перелік. Воевод передбачалося призначити в Київ, Чернігів, Ніжин, Умань, Брацлав³. Було зазначено, що залогам Переяслава та Ніжина слід «бути при своїх запасах», а воеводам інших залог – володіти попередньо призначеними маєтностями⁴. Згідно з Московськими статтями 1665 р., при воеводах у містах,

¹Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ, 2006. С. 372.

²Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 166.

³Там само. С. 181; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ, 2006. С. 372.

⁴Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 496.

а також на Запорозжі мали перебувати московські залоги⁵. Чисельність чернігівської залоги була визначена у 1200 ратників⁶. У козацькому літописі зазначено: «Гетман Иван Бруховецкий ... древние волности малороссийские безумно уничтоживши, допустил и позволил неразсмотрително быти воеводам московским по всех городах малороссийских, котории за тим позволением абие в Малую Росию по указу монаршом наехали и господствовать начали, з великим и недешкретним всенародним малороссийским отягощением»⁷.

На початку 1668 р. в Чернігівському та Переяславському полках вибухнуло антимосковське повстання. Князь Г. Ромодановський взяв в облогу Чернігів⁸. Самійло Величко про це писав: «И пребывши Десну реку, под Чернигов приходит, где часть места Нового спаливши, не по долгой потом контроверсии военной з Демяном Игнатовичем Многогрешним, полковником тогдашним черниговским, прийшол до згоди и поеднася»⁹. У царській «похвальной» грамоті від 9.11.1668 р. князям Куракіну та Ромодановському «с ратными людьми, воевавшими против черкассов, отложившихся от подданства» зазначено: «Идучи от Нежина к Чернигову (28.10.1668) ... многие места повоевали и села и деревни пожгли и людей посекали и в полон поимели и пришед к Чернигову два города болших взгли жестоком приступом и выжгли и высекли»¹⁰.

Згідно із ст. 4 Глухівських статей від 12.02.1669 р. для відновлення постраждалим від каральної експедиції князя Ромодановського українським містам були надані податкові пільги: Переяславу, Ніжину, Любечу, Вороніжу, Кролевецю на 9 років, Чернігову, Остру – на 7, іншим містам, містечкам та селам – на 3¹¹. Царський уряд погодився на поступку – зменшити в Гетьманщині кількість російських воевод (залишити їх тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмежити функції воевод лише військовими справами¹². Незважаючи на ці пільги, стосунки козацької влади Чернігова з московськими воеводами були складними. У ст. 9 Конотопських статей від 17.06.1672 р. було зазначено, що чернігівський полковник Василь Ігнатович «учал делат выводы и роскаты прибавочные, для того, чтоб царского величества у ратных людей воду отнять и всякая теснота учинит, да Черниговского полка сотник Левон Полуботченко занял водяной проезд на Стриже реке и засыпал плотиною и поставил мельницу: мельницу снести, плотину разкопат и учинит проезд по той реке по прежнему. Выводы и роскаты у Чернигова отломат»¹³.

У Російському державному архіві давніх актів зберігається низка документів, яка дозволяє реконструювати життя-буття московської залоги Чернігова у 1677 р. На жаль, відсутній початок, кінець та деяка частина їх основного змісту¹⁴. Починається він банальною фразою: «Внутренний 7185/1677 году столпъ щетной а в немъ вѣдомости о долгах, зборах разных званий приказной». У колекційному опису зазначено: «Дела по управлению Черниговом. Ч. I: л. 1–102, Ч. II: л. 101–

⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 194. Передбачалося мати у Києві 5000 ратників, Переяславі – 2000, з них у Каневі – 500; у Чернігові – 1200, Ніжині – 1200, Новгороді-Сіверському – 300, у Полтаві – 1500, з них на Січі – 1000, у Кременчузі – 300, Кодаку – 300; Острі з Києва – 300; Мотовиливці – 300 з Києва; при гетьмані – 100 (Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 620).

⁶ Половникова С.О. «Росписной список» чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвячений 1300-літтю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 88.

⁷ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 96.

⁸ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 201.

⁹ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 168.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 761.

¹¹ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 192.

¹² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 170–171.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 895.

¹⁴ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Ч. I–II. 212 л.

212». За своїм статусом це чистовики та чернетки. Документи стосуються часу, коли відбулася передача справ від старого воєводи Тимофія Чоглокова¹⁵ до його наступника.

Андрій Іванович Леонтєв був призначений чернігівським воєводою згідно з царським указом від 29.03.1677 р.¹⁶. Натомість, Тимофій Васильович Чоглоков отримав царський указ про призначення нового воєводи ще раніше, а саме від 27.03.1677 р. У ньому наказувалося здати по грамоті новопризначеному урядовцю місто, ключі, боеприпаси, зброю, продовольчі запаси, сіль, архів, скарбницю, прибуткові та видаткові книги, поіменні списки ратників та прибути у Москву в приказ Малої Росії¹⁷.

Андрію Леонтєву був вручений наказ та «розписна» грамота з розпорядженням негайно їхати у Чернігів. У Стрілецькому приказі йому надали списки стрільців під командою сотника Кузьми Москвитінова приказу Олексія Підтопкіна, стрільців Павла Давидова та солдат Вільяма Шарфа, що склали чернігівську залого.

Новопризначеному воєводі було наказано провести поіменну звірку наявних солдат, московських та городових стрільців, офіцерів, рядових, сотників, «осадних сидельцов», «иных чинов служилих людей», провести ревізію «полкового строения», гармат та припасів до них, прапорів, барабанів, пороху, свинцю, «фетилю», «ратных припасов», хлібних запасів та солі, скарбниці, прибуткових та видаткових книг, поточного архіву та прийняти все це по уточненій «розписи». У «тетроді» та «перечневой розписи» за визначеними статтями повинні бути зазначені: кількість кінних та піших «служилих», «ис какова наряду которая пушка, пищаль мерою, сколько к ним ядер порознь, каким весом», кількість золотих червоних для придбання хлібних запасів та обсяг останніх разом із сіллю, наявні варті, їхня чисельність, дислокація, графік чергування. Копії цих документів надсилалися у приказ Малої Росії та київському воєводі Івану Борисовичу Троекурову¹⁸. Так само у його обов'язки входило ведення «сметных наличных росписей» солі, «зелью»¹⁹, свинцю¹⁹, гноту, щоби у Москві могли перевірити витрати у їх відповідності до норм та чину.

Від воєводи вимагалось сумлінне виконання своїх обов'язків: «Будучи на службе радеть неоплошно по городу, по острогу, по воротам, по башням, по стенам и у крепостей, где караулы досматривать часто, у казны держать служилих людей, проводывать по воинских людей, посылать лазутчиков»²⁰.

Караульна та сторожова служби відбувалися цілодобово у повному складі постів, щоби попередити раптовий напад супротивника. А у разі появи ворога воєвода повинен був сповістити приказ Малої Росії, київського воєводу через «вестовщиков» та погодити свої дії щодо оборони з чернігівським козацьким полковником. Останній повинен був також повідомляти про появу ворога.

¹⁵ Щодо власне його призначення: «7183 (тобто 1675 р.) марта 5 послан в Чернигов столник и воевода Тимофей Чоглоков на службу в Чернигов на перемену столнику и воеводам князю Семену Андреевичу Хованскому да Никону Чаплину» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 104). Хованський став чернігівським воєводою у 7181 р., тобто 1673 р. Як бачимо ротація відбувалася через 2 роки служби.

¹⁶ Там само. Л. 184. Проте воєвода не поспішав приймати залого, сидів у Карачеві: указом від 11.05.7185 (1677) р. приказ Малої Росії вимагав від нього нарешті прибути до Чернігова (Там же. Л. 85).

¹⁷ Там само. Л. 183. Цікаво, що спочатку планувався інший призначенець – Іван Осипович Суковкін, прізвище якого закреслено.

¹⁸ Такий же документ отримав у свій час ніжинський воєвода Іван Ржевський (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 3–13).

¹⁹ Пороху та свинцю для виготовлення куль треба було чимало. Наприклад, коли до Сосниці був відраджений загін стрільців чисельністю 15 чоловік, то їм було видано півпуда пороху та півпуда свинцю (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 26).

²⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 189.

Воевода зобов'язувався пильнувати за сумлінною службою стрільців, карати на горло дезертирів, бути зразком для підлеглих у гідному виконанні службових обов'язків, мати привітні стосунки з «черкасами»: чернігівським полковником, урядниками, міщанами, «служылими и жилецкими людьми», попереджати свари між «русскими людьми» та «черкасами», а для цього застерігати перших від пияцтва, паління, лайок, щоби «блядни и зерни не держали», не пропивали платню, одяг, зброю «и в зернь не проигрывали», не крали, оминали шинки²¹.

Відповідав воевода і за протипожежну безпеку. Росіянам заборонялося у суху та жарку погоду топити хати та «мыльни», випікати хліб. Це дозволялося лише у дощову погоду. Заборонялося сидіти у хатах з вогнем. У цих заходах воеводі допомагали «объездные головы», які пильнували вулиці та провулки цілодобово²².

Воевода карав ратників, які були спіймані на крадіжках у черкас («мещан, жилецких людей») або ображали їх. У свою чергу, українці зобов'язувалися «перехватывать прелестные письма и лазутчиков», за винагороду доставляти їх до воеводи, для допиту та конвоювання з «воровскими письмами» у приказ Малої Росії. Полковник, війти, бурмістри, міщани, козаки застерігалися від образ ратників. За образи полковник повинен карати винних «по войсковым правам черкас и иных чинов жилецких людей»²³. Оскаржувати дії або бездіяльність українського полковника воевода міг лише на підставі письмового звертання до приказу Малої Росії.

На підступах до Чернігова була розгорнута мережа застав та «отъезжих сторож», на яких чергували «станичники» та «вестовщики». У разі появи ворожого війська вони відряджали товариша із цією звісткою до Чернігова. По дорозі останні сповіщали про небезпеку сільське населення, яке разом із харчами та «конскими кормами» повинно було тікати до міста.

Воевода був зобов'язаний особисто двічі проводити допит іноземних військових найманців, які прямували на царську службу, полонених, які поверталися додому, вихідців з-за кордону, які приїздили до міста, гінців, іноземних посланців («переезщиков, выходцов, полоняников»). Він з'ясував місце перебування польських короля та гетьманів, турецького султана, кримських хана, калги, нураддина, їхнього війська, чи «замысляются ли походы на украинные города», які саме, у який час, яким складом, чи плануються спільні дії, де король вербує найманців, чи не має від них загрози епідемії («моровое поветрие»). На воеводі лежав обов'язок попереднього допиту «неприятельского языка», якого потім конвоювали до Москви, сповістивши київського воеводу. Письмовий звіт направлявся у приказ Малої Росії, до київського воеводи, гетьману Івану Самойловичу, іншим воеводам та «приказным людям», щоби вжити застережних заходів.

У посланців та гінців воевода випитував, з яких вони держав, для чого прямують до царя, чи є в них відповідні документи. «Отписка» про допит відсилалася у Москву та київському воеводі через пошту.

На воеводу покладалося ведення щорічних книг про звільнених полонених, вихідців з Польщі, Литви та інших земель, де зазначалося, звідки вони прибули до Чернігова, у якому році, якого числа та місяця, хто пропущений до Москви, а хто ні, «а черкаских городов выходцов отпускать по своим домам», але тільки у ті міста, що знаходяться під владою царя²⁴. Зазначені книги наказувалося пересилати у приказ Малої Росії²⁵.

²¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 194.

²² Там само. Л. 195.

²³ Там само. Л. 196–197.

²⁴ Там само. Л. 197–203.

²⁵ На важливість вивчення подібних документів для реконструкції історичного минулого України у свій час наголошував історик Оглоблин (Оглоблин Н. Воеводские «вестовья отписки» XVII в. как

Важливою справою для воєводи було забезпечення протиепідемічних заходів. Застави та сторожі при отриманні звісток щодо поширення моровиці блокували доступ у місто приїжджих. Їх допитували поза заставою «заставные голови» «не сходясь», переписували покази «на бумагу через огонь», причому вимагалось «первые речи за заставою сжечь», письмове свідчення послати у Чернігів, де переписати «наново трижды». Припинялася торгівля з ураженими районами. Повідомлення про епідемію розсилалися в інші міста, слободи, до гетьмана Івана Самойловича, щоби той облаштував застави від моровиці.

Воєвода слідкував за обліком приїжджих та тих, хто виїхав з міста, у першу чергу купців. Робив він це публічно через оголошення, а допомагав йому у цьому «бирич»: «воеводе сказать всем людям, а биричю в торговые дни кликать не по один день». Приїжджих з литовських, польських, сіверських, «украинных» міст та повітів, з Туреччини, Криму для торгівлі або інших справ записували у приказній ізбі. Тих, хто покидав місто, записували у «выезжей избе», де фіксували ім'я, по-батькові, прізвище, звідси, до кого, у яких справах, чи у них знайомі («знатцы») у місті. Останніх допитували на очній ставці, щоби запобігти проникненню лазутчиків з Польщі, Литви, Туреччини та Криму, «лихих людей» з московських, українських, сіверських міст. Заставним головам було наказано, щоби «русские воровские люди через Чернигов в шпионском или чернечем платье в польскую, литовскую сторону, в Турцию, в Крым никто не проехал»²⁶, а про їхню затримку повідомляти приказ Малої Росії та київського воєводу. Російських втікачів-кріпаків та холопів повертати «челобитчикам», висилати назад у Московію. Полковнику та «черкасам» заборонялося їх приймати.

Польська та литовська шляхта, що приїжджала «на вечную службу» до царя, а пахолки, «пашенные люди» «на вечное житце» присягали перед воєвудою: «белорусцов по святой непорочной евангельской заповеди Христове», а католики та представники інших віросповідань «по их вере». Письмовий звіт направлявся у приказ Малої Росії²⁷.

У своїй діяльності воєвода керувався московським законодавством («вершить все по сему царскому указу и наказу», «Соборным уложением», «без волокиты, а посулов и поминков... не иметь и налоги не чинить, а возмет за то ему воеводе быть в опале») з певними обмеженнями. Його юрисдикції підлягали лише ратники, яких він міг судити лише за незначні правопорушення, «а прилучатца большие дела, воеводе вершить не мочно, по убийству розысков писать в приказ Малой Росии, об иных спорных делах» – до київського воєводи²⁸. Воєводі було заборонено втручатися у життя української громади, яке регулювалося місцевим законодавством: «Казакон, мецан, всяких черниговских жилецких людей не ведать ибо велено их судом и всякими росправными делы ведать черниговскому полковнику и в права их казацкие ни в какие не вступать»²⁹.

Комунікація чернігівського воєводи з вищими інстанціями була регламентована. Негайно вимагалось інформувати приказ Малої Росії через пошту «о войсковых, о городских, о всяких иных делах», «а по делу и с нарочным гонцом, а для ведома к киевскому воеводе князю Ивану Борисовичу Троекурову, а о малых делах с нарочными стрельцами и солдатами не писать», бо останні,

матеріал для історії Малоросії. *Киевская старина*. 1885. Т. XII. Июль. С. 365–416).

²⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 206.

²⁷ Там само. Л. 208.

²⁸ Указом від 29.06.1677 р. воєводі Андрію Левонтьєву було наказано звітувати в приказ Малої Росії дякам Ларіону Іванову, Василю Бобинину, Ємельяну Українцову, Петру Долгово та київському воєводі боярину Івану Борисовичу Троскурову. Указом від 6.07.1677 р. воєводі було дозволено відкласти розгляд його справ у Посольському та інших приказах, окрім «тайных, розбойных, убийствах, волшебных дел» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 48–49).

²⁹ Там само. Л. 208–209.

приїхавши до Москви, «живуть там в утайках и приверстываются в прежние свои приказы, а в Чернигове чинится малолюдство»³⁰.

Для пришвидшення обміну інформацією через Батуринську пошту новопризначений воєвода переслав до приказу Малої Росії «книгу хлебным и соляным запасам сметную роспись», про що повідомляв у своїй «отписке» від 17.06.1677 р.³¹. Як бачимо, найбільш швидко комунікацію забезпечував поштовий зв'язок, і використовували його для передачі найбільш важливої інформації, яка мала державну вагу.

Андрій Леонтьєв прибув до Чернігова 14 травня 1677 р. і прийняв у попереднього воєводи Тимофія Чоглокова фортецю з озброєнням, запасами згідно з вміщеним вище наказом, про що повідомляв приказ Малої Росії у «росписному списку від 25 травня»³². Він писав, що у свій час Чоглоков 21 квітня 1675 р. прийняв у свого попередника Семена Андрійовича Хованського 1582 рублі 25 алтинів: 1008 червоних, 268 чехів, 16 алтинів, 5 денег; «сверх» 6 червоних; «остаточные деньги начальных людей» – 37 рублів 27 алтинів 5 денег; 758 червоних 13 алтинів 2 деньги, які були прислані у 1676 р.; 928 рублів 17 алтинів 3 деньги та «наддачи» – 207 рублів 3 алтина 2 деньги (у 1677 р.); 12 рублів 7 алтинів 2 деньги «остаточные солдацкие и стрелецкие денги»; 2 рублі 32 алтина 1 деньгу кабацьких грошей³³. Чоглоков новопризначеному воєводі передав скарбницю, у якій зберігалися 3529 рублів 11 алтинів червоних золотих та литовських чехів³⁴. Воєвода сповіщав приказ Малої Росії, що ці гроші («казна») ним були отримані у чернігівській «приказной избе»³⁵.

***

Найбільше грошей у залозі витрачалось на придбання хлібних запасів. Чоглоков звітував, що у 1675 р. було придбано 1200 пудів жита. Закупки відбувалися помісячно. Наприклад, у травні було придбано 200 четей³⁶ за 125 рублів, у липні – 50 за 29 рублів, у серпні – 180 за 103 рублі. Усього з травня до кінця 1675 р. (тобто до вересня) він закупив 430 четей за 255 рублів.

У 1676 р. динаміка закупівель хлібних запасів та фуражу виглядала так. У вересні жита – 80 четей за 45 р. 26 алтинів 4 деньги, у жовтні – 50 четей за 25 р. 16 алтинів 4 деньги, вівса – 23 четі за 4 р. 20 алтинів, у листопаді – 110 четей жита за 63 р. 1 гривню, у грудні – 172 четі жита за 82 р., у січні – 400 четей жита за 252 р., у лютому – 309 четей з осминою жита за 182 р., вівса – 37 четей за 7 р. 14 алтинів 2 деньги, у березні – 323 четі без осмини жита за 220 р. 10 алтинів 1 деньгу, вівса – 73 четі за 21 р. 8 алтинів 2 деньги, у квітні – жита 42 четі 6 четвериків за 25 р. 21 алтин. Як бачимо, найбільші закупки припадали на січень – березень,

³⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 210.

³¹ Там само. Л. 51.

³² З метою контролю над новопризначеними воєводами царським указом від 28.05.1677 р. приказу Малої Росії було наказано «учинить приходную и расходную книгу нынешнего 185 г. сентября», з такими відомостями:

- кількість ратників у малоросійських містах: начальників та рядових;
- розмір грошового, хлібного, соляного утримання на рік;
- кількість грошей, надісланих зі скарбниці у ті міста на зазначені виплати, з яких Приказів;
- воєводи мати рахунок грошей у скарбниці;
- врахувати «переводные и окладные» гроші з Києва, що надходять від бурмістрів та ратманів;
- з 1672 по 1677 рр. облікувати голів та целовальників кружкових дворів, їхні прибутки та видатки;
- «счетные выписки, сборные и расходные книги» надсилати у приказ Малої Росії, так само «и счет киевских перевозных и ратушных и иных доходов», із зазначенням коли вони встановлені;
- стосовно останнього відповідальні старі піддячі Малоросійського приказу, у яких «Киев и малоросийских городов ратушные люди и кружечные дворы ведомы» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 40–42).

³³ Там само. Л. 5.

³⁴ Там само. Л. 79.

³⁵ Там само. Л. 59–60.

³⁶ Чет (четверть) = 2 осьмини = 8 четвериків = 64 гарнця = 210 л.

найбільш важкі місяці як для людини, так і для тварини. Всього у 1676 р. на жалування військовим та хліб було витрачено 2991 рубль 20 алтинів 1 деньгу³⁷.

У витягу з чернігівських «отписок» воєводи Тимофія Чоголокова від 8.05.1677 р. зазначалося, що з наявних у скарбниці 3529 рублів 11 алтинів усі були витрачені, враховуючи 53 рублі 13 алтинів 4 деньги кабацьких грошей, померлих начальників, солдатів, стрільців, «осадних сидельцов». Левова частина цих грошей була витрачена на закупівлю хліба для ратників. У документі під назвою «сметная роспис роздачи хлеба» було зазначено, що на 1.05.1677 р. у житницях було старого хліба 2158 четі, вівса – 77 четі 6 четвериків 1 малий четверик, солі – 297 пудів³⁸ 35 гривенок³⁹ 1 полугривенка⁴⁰. Для поповнення запасів у березні було закуплено сухого жита 681 четверть (за четверть по 20 та по 19 алтин 4 деньги, по 19 алтин 2 деньги, по 18 алтин 4 деньги, по 17 алтин 2 деньги, по 16 алтин 4 деньги), «сыромолотого» жита – 120 четей (по 15 алтин 2 деньги, по 13 алтин 2 деньги). На придбання цього жита було витрачено 445 рублів 23 алтина. Вівса закупили 25 четей з осминою (по 7 та по 6 алтин 4 деньги за четь), за 5 рублів 6 алтинів 5 денег. У квітні було роздано ратникам «сыромолотой ржи» старої та нової закупки – 155 четей. Борошна у березні було роздано 31 четверть 6 четвериків, жита 42 четі. Залишок сухого жита становив 58 четей з осминою. Всього станом на квітень було роздано 506 четей стрільцям та «жилым салдатам и стрельцам»⁴¹. Вівса було видано 12 четей 5 четвериків з малим четвериком по 6 алтинів 4 деньги за четверть, а разом – 2 рублі 17 алтин 4 деньги. Після роздачі хліба ратникам залишилося сухого жита з «примерным хлебом» 2886 четей з полуосминою, вівса – 99 четей.

Також царським указом від 8.10.1673 р. чернігівському воєводі Івану Желябузькому було наказано «заводные, прибыльные, остаточные» гроші, що залишилися після будівництва «кружкового двору», витратити на закупівлю хліба для ратників та «устроить его в крепкие житницы»⁴².

Від воєводи вимагали купувати хліб подешевше, «сухой овинный молоть, готовый покупной хлеб в житницах беречь, сырой хлеб раздавать по расчету ... в мучную дачю»⁴³; закупівлі рубити тільки у потрібних обсягах, за визначеними нормами – «чтоб ратникам нужды не было», складати «роспись» хлібних закупок у четях московської міри, складати «даточные» книги та завіряти своєю рукою і відсилати у приказ Малої Росії. За гроші, що скеровувалися на закупівлю хліба воєвода відповідав особисто, із забороною витрачати їх на інші цілі.

При закупівлі у місцевого населення хліба виникла колізія стосовно місцевого грошового обігу і московського. Наприклад, у своїй чолобитній воєвода Тимофій Чоголоков писав, що до нього була прислана грамота від 3 березня 1677 р. у якій запитувалося, скільки коштує четь жита московської міри на срібні гроші та литовські мідні чехи. На що він відповів, що «за серебро покупают разные товары против медных чехов равно», а ось хліба за срібло «деревенские мужики не продают», бо між собою використовують у торгівельних операціях чехи. Тому він поміняв 102 рублі 34 алтини на чехи: «а ныне на чехи покупают четь ржи по 20 алтин а вперед будет дороже»⁴⁴.

***

³⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 14.

³⁸ Пуд = 16,38 кг.

³⁹ Гривенка = 409,512 г.

⁴⁰ Полугривенка = 204,5 г.

⁴¹ У залозі окрім стройових ратників перебували так би мовити позаштатні, тобто ті, що по закінченні служби осіли в Чернігові але в разі потреби їх могли знову залучити до військової справи.

⁴² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 39.

⁴³ Там само. Л. 50, 53.

⁴⁴ Там само. Л. 181–182.

Для компенсації натуральної оплати застосовували грошові виплати. Наприклад, у лютому 1677 р. витратили 460 рублів 20 алтинів 2 деньги для 140 одружених та 335 неодружених стрільців й солдатів для купівлі за четверть жита по 17 алтин 2 деньги⁴⁵.

***

З виплатою та роздачею хлібного жалування була тісно пов'язана роздача солі. У чолобитній від 9.06.1677 р. чернігівського воєводи йшлося про те, що згідно з царською грамотою «давать жалованье осадным сидельцам стрельцам и солдатам женатым о 18 гривенок, холостым 12 гривенок, на год соли четверку». Гроші на це брали зі скарбниці та інших джерел фінансування. Наприклад, воєвода сповіщав, що грошей «что остались после покупки почтовых лошадей, тратить их на соль не смію»⁴⁶. На це йому указом від 4.07.1677 р. було наказано «деньги взять из посланной казны на хлебную покупку»⁴⁷. Тимофій Чоглоков сповіщав, що за сіль ціною за пуд по 8 алтин 2 деньги за лютий – березень 1677 р. 231 «осадному сидельцу» було видано 2 рублі 29 алтинів 3 деньги⁴⁸. 232 стрільцям та солдатам на квітень за сіль було роздано по 8 алтин 2 деньги за пуд. Усього за 5 пудів 32 гривенки солі було сплачено 1 рубль 15 алтинів⁴⁹. У 1676 р. було витрачено за 72 пуди «соли ступочной» 19 рублів і 26 алтин.

***

Окрім закупок хліба та солі, гроші витрачалися на різноманітні цілі. Наприклад, у 1676 р. було придбано 2 «дести»⁵⁰ паперу за гривню, у 1677 р. за молитву за цариць Марфу та Софію Олексіївну чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу було видано 2 рублі (вересень), за «дрань» та 8 «плотникам» за роботу, які будували «житницю» – 1 р. 11 алтинів 2 деньги, за «печные образцы» та пічнику – 40 алтин (жовтень), за молитву за царицю Катерину Олексіївну – 1 рубль (листопад), за ковальський міх – 2 рублі 28 алтинів, за 2 саней – 5 алтинів 4 деньги (грудень), за молитву за царицю Тетяну Михайлівну – 1 рубль, за 3 ікони «в хоромы» – 15 алтинів, за 2 «анбары для житниц» – 6,5 рублів (січень), за молитву за царицю Євдокію Олексіївну – 1 рубль, за «лубя, сани, вожи, оборотни, рогожи» – 15 алтинів, за 3 десті паперу – 6 алтинів (березень) 4 деньги, за придбання сальних свічок для «кружечного двора» з 1.04.1676 р. по 1.05.1677 р. «изошло» 1 рубль (квітень), за молебен за царицю Ірину Михайлівну – 1 рубль, «шафару и полковому писарю Мирошке Александрову солдацкого полка Вилимова» – 1 рубль, за 4 десті паперу – 10 алтинів 2 деньги, лікарю за лікування стрілецького сотника Козьми – 8 алтинів 4 деньги, за ремонт «окончин» – 12 алтинів 4 деньги (травень), за молитву за царя Федора Олексійовича та царевича Петра архієпископу та архімандриту – 3 рублі 29 алтинів 2 деньги, за хліб майстрам, які розпилювали дошки – 13 алтинів 2 деньги, «за бересту на ямы», ремонт замків, «на хомутины и оброти для почтовых лошадей» – 24 алтина (червень), 15 теслярам за будівництво «ізб» для солдат – 1 рубль, 16 алтинів 4 деньги, солдату за викопування хлібної ями – 20 алтинів (липень), за молебен за царицю Наталлю Кирилівну, царевича Івана Олексійовича архієпископу – 2 р., «выходцу с полону стрелцу на корм» – 8 алтинів 2 деньги, «выезjemu» шляхтичу «на корм» – 1 рубль, за виготовлення «кадок к колодязу, окончин на хоромы» – 14 алтинів 2 деньги (серпень), «выходцу из полону казацкому татарину» – 16 алтинів 4 деньги, за молитву за царицю Катерину Олексіївну – 1 рубль 1 алтин

⁴⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 118.

⁴⁶ Там само. Л. 55.

⁴⁷ Там само. Л. 56.

⁴⁸ Там само. Л. 119.

⁴⁹ Там само. Л. 31–32.

⁵⁰ 100 аркушів.

2 деньги (листопад), за придбання «лодки для посылки», мотузок, саней, хомута – 1 рубль 16 алтинів 7 денег, за ремонт двору для ратників – 2 рублі 15 алтинів, за придбання 2 прутів заліза – 1 рубль 20 алтинів (квітень), за молитву за царицю Ірину Михайлівну архієпископу, архімандриту, протопопу, попам, дияконам – 1 рубль, московському стрілецькому сотнику Козьмі Московитину – 16 алтинів 4 деньги. У жовтні 1676 р. було сплачено «выезjemu иноземцю и проводнику солдату» – 1 рубль 5 алтинів 2 деньги, 14 «плотникам» московським стрільцям – 1 рубль 13 алтинів 2 деньги, «за замки к хлебным житницам, стремена к седлу, за постройку образцовой⁵¹ печи в хоромах» – 1 рубль 26 алтин 2 деньги⁵².

***

Суттєвою складовою поповнення скарбниці чернігівського гарнізону були надходження від «кружечного» двору⁵³, яким керували «целовальники» (їх обирали зі стрільців – 3 особи). Вони зібрали з 21.04.1675 р. по 23.04.1677 р. 87 рублів 18,5 алтинів 5 денег. З цієї суми було витрачено з 5.05.1677 р.:

– на молитву за царицю Ірину Михайлівну чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, архімандриту, протопопу, попам, дякам 4 рублі 3 алтина;

– на молитву за царя Федора Олексійовича та царевича Петра Олексійовича 6 рублів 14 алтинів;

– на папір та дрова 1 рубль 5 алтинів 2 деньги;

– на ремонт у хоромах «окончин», «роспиловщикам» дощок 18 алтинів 4 деньги;

– на придбання «анбара» для хліба 3 рублі.

Усього 15 рублів 14 алтин 4 деньги⁵⁴.

Коли воевода Тимофій Чоглоков приїхав 10 червня 1677 р. до Москви, йому одразу ж було наказано пояснити, чому він не віддав прибутково-видатковій книги «кружечного» двору своєму наступнику, адже, як з'ясувалося, там йшлося про суму у 550 рублів з полтиною! Капітан Тимофій Куковський 14 червня швидко доставив ці важливі для діяльності залоги документи⁵⁵. Окрім цього, було з'ясовано, що за такими же книгами, але вже ніжинської залого, йшлося про ще більшу суму у 751 рублів з полтиною.

Більш детальну інформацію про організацію кружечних дворів знаходимо у документі під назвою «Выписка в приказе Малые России о кабаках в Чернигове и Нежине». Згідно з грамотами Олексія Михайловича від 24 вересня та 31 жовтня 1672 р. було наказано побудувати ці двори для ратників та віддати їх на відкуп або «охочим руским людем», а якщо таких не буде, то місцевим мешканцям. З відкупщиків воевода зобов'язувався «взять порушные записи», де зазначалися сума виплати, місцезнаходження двору, їхні імена та прізвища⁵⁶.

1 листопада 1672 р. чернігівський воевода Іван Желябузький повідомляв, що будувати «кружечний» двір під «Верхним Черниговом», не може за браком грошей та дозволу гетьмана⁵⁷. 13 листопада 1672 р. була надіслана царська грамота до гетьмана Дем'яна Ігнатовича з наказом послати універсали до чернігівського, переяславського полковників та інших урядників в Остер з дозволом воеводам «вновь построить» згадані двори для московських ратників з метою запобігання сварок з місцевим населенням під час відвідування ними шинків.

⁵¹ Образец – кахля.

⁵² Там само. Л. 12.

⁵³ 15.06.1663 р. було видано указ про утримання кабаків та «кружечных» дворів у всіх містах, селах, слободах, «на откупу и на вере», для поповнення «денежной казны ратным людем» (Полный свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 579).

⁵⁴ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 12.

⁵⁵ Там само. Л. 14.

⁵⁶ Там само. Л. 33–34.

⁵⁷ Там само. Л. 34.

Будівництво та запуск дворів просувалися досить мляво. 3 грудня ніжинський воєвода думний дворянин Іван Ржевський повідомляв, що «русские люди» на відкуп двір не узяли з огляду на відсутність грошей, а ніжинці теж ухиляються від такого роду діяльності. Він просив нового царського указу для будівництва двору «в Верхнем земляном городе», надіслати гроші для закупівлі вина, солоду для пива, лісу для будівництва⁵⁸.

3 січня вийшов царський указ про виділення 250 рублів «червоних золотых» на будівництво шинкових дворів у Ніжині та Чернігові⁵⁹. Указ вимагав після закінчення будівництва надіслати відомості у приказ Малої Росії щодо відкупщиків, дані про те, на скільки років взятий відкуп, про «сборщиков», «строенные книги»⁶⁰.

Нарешті, 20 лютого 1673 р. чернігівський воєвода Іван Желябузький сповістив, що він обрав 4 целовальників зі стрільців, а вино та пиво почали продавати з 1 лютого. У своєму звіті від 21 вересня 1673 р. воєвода писав, що целовальникам з 1 лютого 1673 р. по 1 вересня 1673 р. було видано на двір 294 відра вина по 7 алтинів 2 деньги; пиво зварено 1105 відер по 4 алтина 1 деньгу. У продаж вино поступило вартістю у 12 алтинів 2 деньги за відро, пиво – 2 алтина 2 деньги за відро. За вино та пиво було зібрано 186 рублів 27 алтинів 4 деньги, прибуток склав 70 рублів 3 алтина, з яких на будівництво двору та на «судовую покупку» було витрачено 27 рублів 28 алтинів⁶¹. При цьому воєвода доповів, що двір був побудований, а продукція для реалізації закуплена ще до надходження обіцяних 250 рублів⁶². Для порівняння, ніжинський воєвода Іван Ржевський писав, що в Ніжині шинковий двір був побудований за 100 рублів, було закуплено 200 відер вина, 14 бочок пива, торгувати спиртними напоями почали з 13 лютого, для чого було обрано 6 целовальників зі стрільців двох приказів⁶³.

***

Гроші на утримання залоги збиралися з різноманітних джерел. Згідно з царським указом від 2 травня 1677 р., з Печатного, Монастирського, Помісного приказів, з Костромської «чети» надійшло 508 рублів 31,5 алтин 6 денег, зі Стрілецького приказу – 2482 рублів 21,5 алтин 4 деньги, а усього – 2991 рубль 20 алтин 1 деньга.

***

У царській грамоті від 8 червня 1677 р. воєводі Андрію Івановичу Леонтєєву при надсиланні грошового та хлібного жалування були визначені розміри його видачі відповідно до категорій військових⁶⁴. Виплачувалося воно частинами «по указным статьям» по півріччям або у повному обсязі в залежності від фінансової спроможності держави⁶⁵. Наприклад, солдатському полковнику Вілему Шарфу, сотнику, піддячому було сплачено 151 рубль 3 алтина 3 деньги, солдатам та

⁵⁸ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 35.

⁵⁹ Там само. Л. 36.

⁶⁰ Там само. Л. 36.

⁶¹ Там само. Л. 38.

⁶² Там само. Л. 43–47.

⁶³ Там само. Л. 37.

⁶⁴ Слід нагадати, що ще 1652 р. у документі «Роспись, которых городов детей боярских и новокрещенцов, и татар, и белозерцов, и атаманов и казаков, в которые статьи государевым жалованьем, поместными и денежными оклады верстать, окольничему князю Дмитрию Алексеевичу Долгорукому, да дяку Ивану Помашеву, нынешняго 161 году» зазначалося: Стародуб, Почеп, Рославль, Новгородок Северской, Путивль, Чернигов, Рыльск, Одоев, Ряской служилим 1 статья – 300 четвертей, денег с городом 10 рублей, 2 статьи – 250 четвертей, денег 8 рублей, 3 статьи – 200 четвертей, денег 7 рублей, 4 статьи – 150 четвертей, денег 6 рублей, 5 статьи – 100 четвертей, денег 5 рублей. Неслужилим: 1 ст. – 500 четвертей, 8 рублей, 2 ст. – 200 четвертей, 7 рублей, 3 ст. – 150 четвертей, 6 рублей, 4 ст. – 100 четвертей, 5 рублей, 5 ст. – 80 четвертей, 4 рубля (Полный свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 278–279).

⁶⁵ Так само відбувалося і у ніжинській залозі (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с

стрільцям «Благовещенского срока сполна» – 586 рублів, а всього – 737 рублів 3 алтина 3 деньги. На придбання хліба було виділено 550 рублів з полтиною. Загалом видатки склали 1287 рублів 20 алтинів 1 деньгу⁶⁶.

При сплаті грошового утримання, звісно, не обходилося без зловживань. Воевода був зобов'язаний робити виплати у повному обсязі, тільки по указним статтям, не роздавати гроші померлих та втікачів, виплати п'ятидесятникам, десятникам, солдатам та стрільцям робити тільки з моменту зарахування до служби, складати книги видатків «поименно и порознь»⁶⁷.

Згідно з «розписом», солдатському полковнику Віллему Шарфу припадало 73 рублі 31 алтин 4 деньги; капітану-іноземцю Костянтину Музопету⁶⁸ – 27 рублів 3 алтина 5 денег, порутчикам-іноземцям Івану Кашпиреву та Леонтію Берузкому – по 19 рублів 30 алтин 4 деньги, а всього – 39 рублів 28 алтин та ще борг за першу половину 1677 р. по 20 алтинів. Стрілецькому сотнику Козьмі Московитинову було виплачено 4 рублі, піддячому Михайлу Івашинцову – 5 рублів, солдатам, стрільцям «старым осадным сидельцам», сержантам (7 чоловік), п'ятидесятникам (4 чоловіки) – по 3,5 рублі, а всього – 38,5 рублів⁶⁹. Капралам (6 чоловік), десятникам (4 чоловіки) заплатили по 3 рублі, а всього – 30 рублів. Полковому писарю, підпрапорщикам, барабанщикам, 133 рядовим солдатам, 34 «Алексеева приказу підполковника» стрільцям загальною кількістю 207 осіб заплатили по 2 рублі 50 копійок⁷⁰, що загалом становило 517,5 рублів. Усього ж видатки «ратным людям» склали 737 рублів 3 алтина 3 деньги⁷¹.

Окремо робили виплати ратникам, які витримали облогу («осадное сидение»), т. зв. «осадным сидельцам»: полку Віллема Шарфа, голові московських стрільців приказу Олексія Підтопкина, п'ятидесятникам, десятникам, стрільцям, полковому писарю, сержантам у кількості 16 осіб – по 1,5 рублі; капралам, десятникам кількістю 9 осіб – по 1 рублю 8 алтинів 2 деньги; 175 рядовим солдатам і стрільцям по 1 рублю⁷².

***

Цікавий матеріал стосовно кількісного та якісного складу чернігівської залоги дають списки ратників, щодо виплати грошового утримання. Зокрема за другу половину 1677 р. з березня місяця серед винагороджених знаходимо:

- полковник Віллем Шарф, замість Матвія Бордовика
- капітан-іноземець Костянтин Музопет
- порутчики Іван Кашпирев, Леонтій Боруцький
- стрілецький сотник Кузьма Московитинов
- підячий Михайло Івашинцов
- полковий писар – 1
- сержантів – 7
- підпрапорщиків – 3
- барабанщиків – 3
- капралів – 6
- солдатів – 126

московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 50).

⁶⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 16.

⁶⁷ Там само. Л. 17.

⁶⁸ Після служби осів на Чернігівщині, син та онук перейшли в козацький стан, мали двори та угіддя у с. Ладинка Слабинської сотні (Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Київ, 2012. Т. 1, С. 255).

⁶⁹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 20–21.

⁷⁰ Дещо менше отримували стрільці ніжинської залоги – по 2 рублі (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 15).

⁷¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 21, 29.

⁷² Там само. Л. 118–119.

– Олексієва приказу старих «осадных сиделцов п'ятидесятникові» – 4, десятників – 4

– рядових стрільців – 74

Усього – 234 ратника⁷³.

У 1677 р. було наказано мати в Чернігові 130 солдатів⁷⁴ під командою полковника Віллема Шарфа, двох капітанів, у т.ч. одного з попередників, а другого – сина Шарфа Юрія; двох поручиків, у т.ч. його сина Андрія. Зайві офіцери поверталися до Москви⁷⁵. Було зазначено, що грошове та хлібне жалування дітям Шарфа за 1677 р. повністю було виплачено «в Иноземном» приказе⁷⁶.

Воеводам доводилося мати справу зі скаргами ратників, які були невдоволені багаторічною службою на чужині, розлукою з родинами, незадовільним утриманням: чернігівські стрільці і солдати «били челом пожаловать их шубными кафтанами и переменить», ніжинські стрільці «били челом пожаловать их денежным и хлебным жалованьем и переменить». Їх заспокоювали – «перемена будет» аби вони «были надежны»⁷⁷.

8 березня 1677 р. до Тимофія Чоглокова звернувся з чолобитною «о прибавочном денежном жалованье» у приказній ізбі піддячий Михайло Івашинцов, де він зазначав, що служить у Чернігові з 1665 р. «безперемінно», під час «бунта» Івана Брюховецького⁷⁸ потрапив у полон, «ис полону в Чернигов на взятъе языка обменял», «и в Чернигове государь я холоп твой в осаде сидел и великую осадную нужду и голод з женишкою из детишками терпел и на боях и на вылазках трижды ранен тяжелыми ранами, а твои великого государа приказные дела работаю один безпрестанно»⁷⁹.

7 березня 1677 р. до Чоглокова звернулися з чолобитною ратники полку Віллема Шарфа та московські стрільці «о полугодовом денежном жалованьи Благовещенского сроку другой половины», де вони повідомляли, що служать ще

⁷³ Для порівняння, ніжинська залога складалася: голова московських стрільців Павло Глебов, сотників – 4, «Павлова приказу Глебова стрельцов старых осадных сидельцов» п'ятидесятників – 8, десятників – 32, стрільців – 316. Усього – 361. Голови було виплачено 22,5 рублі, 4 сотникам по 4 рублі – 16 рублів, стрільцям «старым осадным сидельцам пятидесятникам» (8 чол.) по 3,5 рублі – 28 рублів, 32 десятникам по 3 рублі – 96 рублів, стрільцям (316 чол.) по 2,5 рублі – 790 рублів. «Всего Благовещенского сроку – 952 рубля с полтиною» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 27, 29).

⁷⁴ Чисельність залоги була явно недостатня, як і в інших залогах. Наприклад, у Ніжині на 11 баштах було 10 піщалей, для обслуговування яких треба було 15 гармашів, а було лише 5 (Переписка нежинского воеводи И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 23). Ось чому незважаючи на брак коштів царський уряд був вимушений нарощувати чисельність залог. У чернігівській залозі у 1682 р. було вже 1087 стрільців, 261 солдат (Половникова С.О. «Росписной список» чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина: зб. наук праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 94).

⁷⁵ Маїся на увазі підполковник Мартин Болдвин, капітани Тимофій Куковський, Іван Клер, Андрій Ролент (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 140, 143, 145).

⁷⁶ Там само. Л. 26.

⁷⁷ Там само. Л. 126–127.

⁷⁸ Маються на увазі події початку 1668 р., коли гетьман Іван Брюховецький повстав проти царя, про що вже йшлося на початку статті (Котляров С. *Город Чернигов. Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная к № 28 1851 г.* Отдел 2. С. 257). Самовидець писав: «Року 1668 го на початку о Богоявленіи зѣхалися в Гадячое и гетман Брюховецкий учинил раду с полковниками, судьями и усею старшіною и поприсягли себиже юже конечно отступить от Его царского величества и по орду слати и воевод и москву з городов отсилати албо з ними битися ежелиби неступали з городов ...тогоч часу ...полковники ... почали задор чинити ...Ніжин зас и Чернигов и Переясловле міста попустошенни и попалени, а замки зоставали през усе літо во обложению от козаков и усею посполства» (Літопис Самовидця. *Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського*. Інв. № Ал 8. Список 2 половини XVIII ст. Косми Івановича Дурницького, дяка кручанського. Арк. 53 зв.). Чернігівський літопис повідомляв: «1668. Брюховецкий гетман царю московскому Алексієви Михайловичу змінил и воевод московских и москалий по городам веліл бити. Того ж часу москва Переяслов допалила и Ніжин ввес спалила» (Чернігівський літопис. *Сіверянський літопис*. 1996. № 4. С. 112).

⁷⁹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 146–147.

з часу видання указу царя Олексія Михайловича та витримали облогу⁸⁰. Ця ж скарга була і в чолобитній стрільців приказу Павла Давидова, де вони зазначали, що були відряджені до Чернігова ще у 1676 р. «и дано жалованья на месяц соли по гривенке, а ныне не дают», а тому просять дати жалування («місячину») за хліб та сіль грошами «по прежним указам»⁸¹. В чолобитній від 7 березня 1677 р. барабанщиків Івана Дружиніна (полку Віллема Шарфа), Василя Фоміна, Матвія Андрієва (приказу Павла Давидова) йшлося про грошове жалування за перебування під облогою, за службу їхніх батьків, які служили ще за царя Олексія Михайловича, у 1668 р. «в малом сроке сидели в осаде Чернигова от казаков, на выласках у казацких шанец», отримали поранення та померли⁸².

20 лютого 1677 р. цар наказав направити грамоти у Чернігів, Ніжин, Переяслав до воевод, у яких вимагалось скласти книги щодо старих солдат і стрільців з даними, з яких вони маєтків і вотчин, з якого року служать, з яких міст та повітів походять та про їх сімейний стан. Відповідно, 5 березня 1677 р. ця грамота з приказу Малої Росії була надіслана до Чоголокова. Зокрема, владу дуже хвилювало питання сімейного стану ратників: «Женатые и холостые и у кого имяны на старине жены есть, а она поженились будучи на нашей великого государя службе в Чернигове и буде поженились давно ль и на каких жонках и девках женаты и прежние их жены замуж ли вышли или так живут»⁸³. Інтерес влади зрозуміти можна, бо вона несподівано для себе стикнулася з численними фактами багатожонства. Порушувалися церковні та моральні устої тогочасного суспільства. З'явилися зайві подразники, які ускладнювали і так не просту моральну, психологічну, міжетнічну ситуацію в країні. Це питання якось треба було врегулювати, а для цього і потрібні були озвучені відомості. Окрім зазначеного, внаслідок змішаних шлюбів створилася непроста ситуація у міждержавних стосунках Московії та Гетьманщини, бо шлюб брали представники обох сторін, а звідси слід було вирішити питання, хто і кому буде платити податки, відбувати повинності, служити, як вирішувати долю дітей тощо. Слід додати, що закладалася міна уповільненої дії, тобто зароджувався російсько-український етнічний симбіоз, представники якого, враховуючи титульну роль батька, вважали себе більш росіянами, ніж українцями. Отже, поволі розмивалася етнічна складова української державності. Наслідки цього явища у повній мірі проявилися у ХХ та на початку ХХІ століть, чому ми є свідками.

Було з'ясовано, що по роспису «На службе в малороссийских городах»:

– в Чернигове салдат женатых 82, холостых 77, служат с 181 г., даны из Севска, из даточных розных городов; стрельцов женатых 51, холостых 30, служат с 168 г., из даточных с Вологды, иных городов, всяких чинов с помещиков и вотчинников в полку Вилима Брюса;

– в Нежине стрельцов женатых 222, холостых 124, служат с 168 г., из даточных Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков и вотчинников⁸⁴;

– в Переясловле стрельцов женатых 88, холостых 51, служат с 168 г., из даточных розных городов, с монастырских, владельческих вотчин и волостей,

⁸⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 148–150.

⁸¹ Там само. Л. 150–151.

⁸² Там само. Л. 155–156.

⁸³ Там само. Л. 133, 141.

⁸⁴ За воеводи Івана Ржевського у Ніжині було “на лицо” 459 стрільців, по іншому документу – 495 або 555 або 578 + 30 (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665 – 1667 г. Чернигов, 1901. С. 14, 26, 47, 52, 53). Точність обрахунку як бачимо ще та. Проте варто нагадати, що у звіті Івана Ржевського писалося, що згідно царській грамоті ніжинська залога була повинна нараховувати 2028 ратників, але з них повтікало або померло 1538 чоловік за воевод Семена Шаховського та Михайла Дмитрієва (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 26). Цих сил не вистачало для оборони т.зв. “Верхняго земляного города” та 2 великих острогів (Там само. С. 26–27).

помещиков, вотчинников; солдат женатых 69, холостых 108, служат с 174 г., из даточных с Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков, вотчинников.

Все женатые на черкасских жонках и девках.

Всего женатых в Чернигове, Нежине, Переясловле 512, холостых 422.

Всех 934”.

Окремо, згідно з указом від 1 березня 1677 р., склали «перечневую роспись» ратників, які були в облозі: «За прошлой 1668 год выдат, которые в Чернигове в Малом городке в осаде сидели по рублю человеку»⁸⁵. Книги та «розпис» воеводи були зобов'язані надіслати у приказ Малої Росії до 21 квітня 1677 р. Проте очільники не квапилися. 21 квітня 1677 р. приказ Малої Росії був змушений видати повторні укази⁸⁶.

У чолобитній Тимофія Чоглокова від 7 березня 1677 р. сповіщалося, що йому голова московських стрільців Павло Давидов у приказній ізбі подав «розпис» про городовим стрільцям, а саме: їхню кількість «налицо», місце їх народження, а також відомості про дезертирів. Того ж дня інформація була направлена у приказ Малої Росії⁸⁷. Голова у листі від 5 березня 1677 р. звітував, що «налицо» 98 чоловік, в тому числі з Тули – 15, Калуги – 10, Олексіївки – 3, Михайлова – 9, Орла – 28, Дедилова – 10, Курська – 14, Мосальська – 9. Не з'явилися на службу до Чернігова 14 стрільців з Тули, 5 – з Калуги, 7 – з Михайлова, 3 – з Орла, 7 – з Дедилова, 17 – з Курська, 16 – з Одоева, 15 – з Єпифані, 15 – з Веньова. З 11 дезертирів 2 були уродженцями Олексіївки, 2 – Орла, 7 – Веньова. Зрештою, за час служби померли 2 стрільці з Тули⁸⁸.

В «отписке» воеводи Левонтьєва зазначено, що 10 червня 1677 р. голова московських стрільців Павло Давидов у приказній ізбі подав йому «розпис» 104 стрільців: 18 – з Тули, 14 – з Калуги, 5 – з Олексіївки, 9 – з Михайлівки, 28 – з Орла, 10 – з Дедилова, 13 – з Курська, 7 – з Мосальська. Не прибуло на місце служби 13 стрільців з Тули, 1 – з Калуги, 7 – з Михайлівки, 3 – з Орла, 7 – з Дедилова, 17 – з Курська, 16 – з Одоевська, 15 – з Єпифані, 5 – з Веньова, 2 – з Мосальська. Серед 10 дезертирів згадувались 2 стрільці з Орла, 7 – з Веньова (у т.ч. десятник), 1 – з Курська⁸⁹.

Звертає на себе увагу той факт, що на службу в Чернігів направлялися стрільці з південно-західних регіонів Московії, тобто влада усвідомлювала, що їм було легше пристосуватися до нових умов, які були близькі кліматично, географічно. Багато стрільців були знайомі з українською мовою, соціальною структурою українського суспільства тощо⁹⁰.

***

Як йшлося вище, воевода був зобов'язаний збирати інформацію стосовно військово-політичної ситуації у прикордонні. У своїй «отписке» царю Федору

⁸⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 156.

⁸⁶ Тільки 28.04. Тимофій Чоглоков відіслав зазначені документи (Там же. Л. 142).

⁸⁷ Там само. Л. 134.

⁸⁸ Там само. Л. 135–137. Від цього роспису дещо відрізняється подібний, що був пред'явлений у приказній ізбі 16.05.1785 р.: “Роспис Павла Фирсовича Давыдова стрельцам – 99 человек: тульских – 15, калужских – 14, алексеевских – 3, михайловских – 9, орловских – 28, дедиловских – 10, курских – 13, мосалских – 7. Сколько не выслано: тульских – 14, калужских – 1, орловских – 3, дедиловских – 7, курских – 17, одоевских – 16, епифанских – 15, веньевских – 5, мосалских – 8. Всего 82. Сколько бежало: тульских – 1, алексинских – 2 (у т.ч. десятник), орловских 2, веньевских – 7 (у т.ч. десятник)”. Помер 1 тульський стрілець (Там само. Л. 160–161).

⁸⁹ Там само. Л. 168–170.

⁹⁰ Проте висновок цей справедливий лише частково, адже ніжинську залогоу комплектували стрільцями з Ярославського повіту, Костромської четі, Пошехонського повіту, Архангельського повіту, Галицького повіту, Вологодського повіту, тобто з північно-східної Московії (Переписка нежинского воеводы И. И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 18–19).

Олексійовичу Андрій Левонтієв повідомляв, що 10 червня 1677 р. чернігівський полковник Василь Борковський надіслав йому 2 листи «белоруского писма»⁹¹, в яких йшлося про ворогів. Копії листів воєвода з «нарочным гонцом» переслав у приказ Малої Росії 20 червня 1677 р. У листі видубицького ігумена Феодосія Углицького до В. Борковського йшлося про підписання на 25 років миру між поляками та турками, посольство з цього приводу до султана хелмінського воєводи Гнинського, направлення до Москви львівського єпископа Шумлянського щодо повернення Речі Посполитій Києва, про похід коронного гетьмана Дмитра Вишневецького в Україну, скупчення поляків під Києвом, про перехід до Самойловича 2 значків поляків, які не отримали грошову винагороду і можливість переходу ще 20 «знамен», про наказ полковнику Гоголю йти з Димера під Білу Церкву і те, що в Димер був спрямований полк кінноти полковника Лозинського, про список з універсалу Юрія Хмельницького від 5 травня⁹².

***

Великий розголос у Чернігові мала справа про крадіжку 15 серпня 1675 р. майна вдови Анастасії Болдаковської офіцерами Віллема Шарфа. Справа мала великий резонанс тому, що це була донька генерального судді Івана Домонтовича, а її чоловік Василь був чернігівським полковим суддею (окрім цього, у різні часи займав уряди наказного полковника, наказного гетьмана). 3 березня 1677 р. воєвода Тимофій Чоглоков отримав царську грамоту відправити до Москви «ратных сиделцов воров Вилимова полку поручика Панкратия Леонтьева, прапорщика Гаврилу Иванова» із родинами. Вже 7 березня він доповів, що крадіїв відіслані у приказ Малої Росії⁹³.

Допит злочинців відбувався «порознь» за такими запитаннями: 1) як давно служать, 2) у яких полках, 3) з яких чинів стали офіцерами, 4) як давно стали офіцерами, 5) росіяни чи іноземці.

Панкрат Леонтьєв свідчив, що його батько – поляк, який прибув з Литви за царя Михайла Федоровича, перехрестився у православну віру, служив в Іноземному приказі, після був рейтаром під Львовом з боярином і дворецьким Василем Васильовичем Бутурліним, а після повернення з-під Львова помер у 1656 р. Сам же він «по отцу» служив рейтаром у полку Скорнякова-Писарева у Києві, в бою з поляками під Борисполем потрапив у полон на 5 років, був звільнений чернігівськими ратниками, які привезли його до Чернігова 1664 р., потім служив солдатом, у 1665 р. за вірну службу і «полонное терпени» отримав звання прапорщика, з Чернігова його посилав з листами до гетьмана Івана Брюховецького у Гадяч думний дворянин і воєвода Андрій Васильович Толстой. На зворотньому шляху його спіймали «черкасы» і тримали у полоні «в Чернигове в Большом городе ... а в тож время были казаки в Чернигове в Малом городе» і його «по размену на ратников отдали из Большого города», після чого «сидел в осаде с думным дворянином Андреем Васильевичем покаместь казацкая измена миновала»⁹⁴. Тричі він був поранений «на вылазках, обе ноги из пищали пробиты, в правой ноге колене пулька, левая прострелена навывлет», за що отримав звання поручика у 1669 р., і вже як 6 років був одружений у Чернігові «на черкашенке».

Прапорщик Гаврило Иванов свідчив, що його батько «саратовец служил козацкую службу». Сам він рано осиротів, разом із донськими козаками подався у Нижній Ломов, де жив у родичів 2 роки, потім перебрався у Темників, де жив 1,5 роки, і де вирішив стати солдатом «в третьем выборе ... нанялся у сына боярского Клементия Ивановича Лопатина в даточные», потрапив у Москву,

⁹¹ Саме так у Московії позначали українську мову.

⁹² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 22–24.

⁹³ Там само. Л. 63–63.

⁹⁴ Там само. Л. 66.

звідки був відряджений в полк боярина і воєводи князя Івана Івановича Лобанова-Ростовського разом із «жилецом» Михайлом Семеновичем Танєєвим, служив солдатом в полку Михайла Устиновича Лицкіна, разом з полком Лобанова-Ростовського служив під час облоги Путивля кримським ханом, потім з полком Лицкіна потрапив у Севськ, де цей полковник був вбитий полковником Яганом Стразбуком, далі служив у полку боярина і воєводи Петра Васильовича Шереметева, разом із полковником Яганом Купером потрапив до Чернігова, під час «прихода польського короля» тричі був у розвідці за Дніпром «для промысла языков» – «брал языков, знамена, литавры, барабаны», які привозив у Чернігів думному дворянину, воєводі Кіндрату Васильовичу Толстому, був на службі під час облоги Чернігова польським королем, кримським ханом та гетьманом Іваном Брюховецьким, тричі був поранений – «чеканом ударен в лоб, 2 раны из пищали в оба бока», за що отримав звання прапорщика і, зрештою, служив у Чернігові протягом 7 років, і був одружений на доньці міщанина вже 9 років⁹⁵.

Як вже було зазначено, попередній допит був проведений стольником і воєводою Тимофієм Чоглоковим, про що він писав 10 грудня 1676 р. царю Олексію Михайловичу: у серпні 1675 р. у Чернігові обікрали доньку генерального судді Івана Домонтовича, вдову «Настасью Василевскую, жену Болдаковского». «Начальные люди полка Матвея Бордовика»⁹⁶ прапорщик Гаврило Іванов, поруччик Панкрат Левонтъев, донський козак поцупили «серебряные и золотые деньги ефимок, ложек, чарок серебряных на 208 рублей 6 алтин 2 деньги». У прапорщика вилучили «денег золотых ефимков, жемчугу, персей золотих» на 72 рублі 31 алтин і повернули вдові. На вдалося встановити долю вкрадених речей на суму 135 рублів 8 алтин 4 деньги. Для відшкодування «взято у них рухляди на 6 рублей 11 алтин, а к тому довелось взять 128 рублей 31 алтин»⁹⁷. Злочинців було наказано покарати згідно з царським указом та «Соборному уложенню» за «первую татьбу» бити «кнутом», відрізати по правому вуху, ув'язнити на 2 роки, після чого розжалувати у солдати в полк Бордовика⁹⁸.

Воєвода відвітував 4 квітня 1676 р. про виконання присуду і вилучення «рухляди» для компенсації вдові під розписку. Самі ж злочинці тоді перебували під вартою з огляду на відсутність у них майна для повного відшкодування вкраденого. У відповідь була надіслана грамота з наказом з'ясувати претензії удови, в разі відмови взяти у неї «сказку», злочинців звільнити з тюрми та відправити у Київ «в солдаты»⁹⁹. Проте вдова заявила претензії на 92 рублі 15 алтинів 2 деньги. До справи згодом була додана чолобитна від 2 вересня 1677 р. сотника Чернігівського полку Степана Силина¹⁰⁰, де він повідомив, що у 1675 р. поруччик і «знаменник» вкрали у його «своячини» вдови Настасії речей і грошей на 500 рублів, з яких 60 рублів належать йому. У вирокі було наказано вилучити з жалування Панкратъєва 30 рублів для відшкодування, а гроші взяти у Новгородському приказі¹⁰¹.

У чернігівській в'язниці злочинці перебували з 3 листопада 1676 р. по 1 лютого 1677 р., тобто 3 місяці. Ще 16 січня 1677 р. воєвода переслав їхню чолобитну, у якій вони просили звільнення, бо ув'язнення загрожувало їхньому

⁹⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 67–68.

⁹⁶ Вище зазначалося, що вони служили у В. Шарфа.

⁹⁷ Там само. Л. 70.

⁹⁸ Там само. Л. 71.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ *Силич Степан (? – 1641 – ран. 1680)* – сотник полковий Чернігівського полку (1661, 1670, 1676, 1678), хорунжий полковий чернігівський (1673), наказний полковий сотник Чернігівського полку (1673), дружина Євдокія Іванівна Домонтович (Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010, С. 654).

¹⁰¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 72.

життю. Відповідь з Москви не забарилася. На підставі указу від 16 лютого 1677 р. у Чернігів була прислана грамота з наказом перевести «сидельцов» до Москви разом з родинами, куди вони і потрапили 27 березня – «посажены за решетку». У московській в'язниці 23 квітня помирає Панкрат Левонт'єв. Було проведено слідство щодо причин цієї трагічної розв'язки. Згідно з указом від 24 квітня 1677 р., піддядчий приказу Малої Росії Максим Зверев разом із понятими – священиком Троїцької церкви, «что в Сыромятниках», прихожанами (2 майори, поручик, піддядчий, сторожі, 2 прапорщики, рейтар) – оглянув тіло, допитав свідків. Останні розповіли, що Левонт'єв помер «скорой смертью» 23 квітня, духівника поблизу не було, а тому він не причащався і не сповідувався. Інші показали «что он болел неделю, умер скоро, без духовника на дворе у трубача Ефима Роговского». Огляд тіла «показал, что язв на теле нет, а спина побагровела от пытки»¹⁰².

Краще склалася доля прапорщика Гаврили Іванова. Разом з дружиною Параскою, дітьми Іваном, Кузьмою, Софоном він був відряджений на службу у Сибірський приказ¹⁰³.

***

Мандрівка з Москви до Чернігова у ті часи була ризикованою справою. Ось що з цього приводу розповідав у своїй чолобитній майор Віллем Шарф. На підставі указу 1677 р. на службу до Чернігова у його полк, як ми вже писали вище, були призначені його діти – капітан Юрій та поручик Андрій. У березні за 15 верст до Карачева на них, його дружину та дворових людей напав поміщик Тимофій Семенович Сафонов зі своїми людьми. Він побив Юрія, слуг та пограбував обоз, скинувши воза у сніг. Мабуть, наслідки були б ще гіршими, але Андрій привів допомогу, і нападникам довелося втікати. 20 березня пограбовані були вже у Чернігові, де воєвода Тимофій Чоглоков оглянув Юрія та інших. У нього була у 7 місцях пробита голова, синці на правій руці та плечах, у дворового чоловіка Івана Лєвонова голова була пробита у 3 місцях, у служниць Катерини та Наталці – перебиті руки. До чолобитної Шарф приклав список вкрадених речей, що були у дубовій скрині: «Шубка камчатая осиновою цвет на белках с пухом 15 рублей; шапка тафтяная лазаревая холодная, пуговицы серебряные 8 рублей; 40 соболей 40 рублей; кафтан суконной малиновой цвет, нашивка золотая 8 рублей; кафтан серосуконной, сукно немецкое, нашивка серебряная 6 рублей с полтиною; 2 шапки немецкие, сукно с соболями 15 рублей; 2 чарки, 2 стакана серебряные вызолочены, чарка серебряная 10 рублей с полтиною; 12 ложек серебряных 12 рублей; 12 оловяных блюд больших, 24 тарелки весом 2 пуда 16 рублей; 6 скатертей больших немецких 12 рублей; шапка мужская курпек полтина; трех лисей белой бумазейной женский 20 алтин; горшок большой медной, 2 котла, таган 33 рубля с четвертью; 24 полотенца больших и малых, всякого белова немецкого платья 15 рублей. Всього на 167 рублей 18 алтин 2 деньги»¹⁰⁴.

Призначений та старий воєвода прямували по маршруту Москва–Севськ–Новгород–Сіверський–Чернігів підводами, що наряджав Ямський приказ¹⁰⁵. З цього боку показова організація мандрівки дітей командира чернігівських солдатів. Майор Олександр Шарф був призначений замість померлого майора Петра Токмачева, капітан Юрій – замість капітана Андрія Лоронта, поручик Андрій – замість поручика Тимофія Бордовика, прапорщик Миколай – замість прапорщика Матвія Бордовика. На підставі указу від 27 лютого 1677 р. з Ямського приказу їм було надано по підводі з саньми і провідниками від Москви до Севська

¹⁰² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 77.

¹⁰³ Там само. Л. 75.

¹⁰⁴ Там само. Л. 89–91.

¹⁰⁵ Там само. Л. 104–110.

і далі до малоросійських міст, так само, як їхав до Чернігова полковник Матвій Бордовик у 1671 р.¹⁰⁶. Вони були забезпечені грошима від місячного окладу: «Треть Юрию 44 рубля, за хлеб за 11 четей ржи, столько ж за овес по 31 алтын за четверть. Андрею по 32 рубля 13 алтын 2 деньги, за хлеб за 8 четей ржи, 8 овса по 31 алтына. На 1677 г. годовое жалованье им по окладам треть, за хлеб дано денгами из Иноземного приказа, а соболми из Сибирского приказа велено дать»¹⁰⁷. Окрім цього, Віллем Шарф у чолобитный писав, що він був направлений у Чернігів 1676 р. «с прибавкою жалованья в 5 рублей», і ці гроші він просив віддати його сину майору Олександру на сплату боргів¹⁰⁸.

***

Аналіз наведеної інформації дозволяє зробити такі висновки. Поява московських залог у Гетьманщині була обумовлена міждержавними договорами між українським та московським урядами. У своїй діяльності вони керувалися московським законодавством та поточними грамотами і указами царського уряду та приказу Малої Росії, якому безпосередньо підпорядковувалися. Окрім цього, вони діяли під проводом центральної залоги Москви в Україні – київської, в особі відповідного воєводи. Комунікація та листування залог відбувалося так би мовити на три адреси – Москва (цар та приказ), Київ (воєвода). Третій примірник визначеного порядком документа залишався в архіві залоги. Зв'язок з центром забезпечувала Батуринська пошта та гінці – сухоходом кінним транспортом (підводи, санки) або річковим на човнах. Залог складався з двох компонентів – російських стрільців та солдатів. Останніми командували іноземні найманці-офіцери. Особовий склад, окрім бойової підготовки, відповідав за інженерні роботи по ремонту та зміцненню фортифікаційних споруд. На ньому ж лежали різноманітні господарські роботи – будівництво та ремонт допоміжних споруд («ізби, житниці, амбри», кузні тощо), заготівля збіжжя, фуражу, випічка хлібу тощо. За сімейним статусом він поділявся на одинаків та сімейних. Чимало шлюбів мала змішаний характер – чоловік-росіянин, жінка-українка. При цьому дехто з ратників мав другу сім'ю на Московщині. Жалування ратників складалося з двох частин – грошової винагороди та натуральної компенсації (хліб та сіль) згідно з визначених норм. Левова частина першої надсилалася з Москви, допоміжна надавалася за рахунок спеціально побудованих кабаків. Розрахунки відбувалися згідно з московською грошовою системою (рубль, полтина, алтин, деньга), з урахуванням української (чехи). Чисельність залог, як правило, не відповідала визначеному штату. На неї впливали бойові втрати, хвороби, втечі, відсутність резервного компоненту в Московії, затримка жалування. Через декілька років служби ратник міг розраховувати на ротацію. Командний склад комплектувався з надісланих офіцерів та шляхом висування на відповідну посаду рядових, які відзначилися на службі.

Українське населення залог перебувало під юрисдикцією козацьких та міщанських урядів, проте, як свідчать факти, навіть представники вищих прошарків Гетьманщини були вразливі від свавілля московських ратників. Додамо, що українки, які брали шлюб з москалями, та діти від такого шлюбу автоматично переходили до московської юрисдикції.

Головною функцією залог був контроль над підлеглими українськими територіями і, треба визнати, з нею вони впоралися.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 172–173.

¹⁰⁷ Там само. Л. 180–181.

¹⁰⁸ Там само. Л. 178.

References

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII–XVIII st.* [Eastern Gate of Europe. Cossack Ukraine in the mid-17th–18th centuries]. Kyiv, Ukraine.

Chernihivshchyna. *Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Chernihiv land. Encyclopedic reference book]. (1990). Kyiv, Ukraine.

Kotliarov, S. (1851). *Gorod Chernigov* [City of Chernihiv]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti – Chernihiv Provincial Gazette*. Chast neofytsyalnaia k № 28 Otdel 2.

Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia* [Cossack officers of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. V. (2012). *Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk* [Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv Regiment]. Kyiv, Ukraine. Vol. 1.

Mytsyk, Yu. (1996). *Chernihivskiy litopys* [Chernihiv chronicle]. *Siverianskiy litopys – Siverian chronicle*, 4, 105–122.

Letopys Samoyla Velychka [Chronicle of Samiilo Velychko]. (1851). Kyiv, Ukraine. Vol. 2.

Litopys Samovydtisia [Chronicle of the Self-witness]. *Chernihivskiy oblasnyi istorychnyi muzei imeni V. V. Tarnovskoho*, inv. № Al 8, spysok 2 polovyny XVIII st. Kosmy Ivanovycha Durnytskoho, diaka kruchanskoho.

Ohloblyn, N. (1885). *Voievodskye «vestovyya otpysky» XVII v. kak material dlia istorii Malorossii* [Voivode's «vestovyya otpysky» of the 17th century as a material on the history of Little Russia]. *Kievskaia starina – Kyiv antiquity*, 12, 365–416.

Perepyska nezhyngskogo voievody I.I. Rzhhevskogo s moskovskim pravitelstvom 1665–1667 g. [Correspondence of the Nizhyn voivode I. Rzhhevsky with the Moscow government 1665–1667]. (1901). Chernihiv, Russian Empire.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1830). Saint Petersburg, Russian Empire. Vol. 1.

Polovnykova, S. O. (1992) «Rospysnoi spysok» chernihivskoi fortetsi 1682 r. [«Rospysnoi spysok» of the Chernihiv fortress 1682]. *Chernihivska starovyna – Chernihiv antiquity*. Chernihiv, Ukraine. 88–100.

RGADA (Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov) – RSAAA (Russian State Archive of Ancient Acts). F. 124. Op. 5. Ed. khr. 13. Chasti 1–2. 212 l.

Zbirnyk kozatskykh litopysiv: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky [Collection of Cossack Chronicles: Hustynsky, Samiila Velychka, Hrabianky] (2006). Kyiv, Ukraine.

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Sytyi Igor M. – Ph.D. in Historical sciences, Senior Research Fellow at V. V. Tarnovskiy Chernihiv Historical Museum (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

CHERNIHIV FORTRESS 1677: MOSCOW PLEDGE

The purpose of the study was to review the peculiarities of the functioning of the Moscow pledges on the territory of Hetmanate in the second half of the 17th century, especially in the Chernihiv fortress in 1677. Methodologically the work is based on the socio-cultural approach. The scientific novelty is the first analysis of documents that dealt with various aspects of the existence of the Moscow pledge in Chernihiv in 1677. The results of the study were quite representative to represent the conditions of activity of other pledges within Hetmanate.

Conclusions. The article highlights the emergence of Moscow pledges in Cossack Ukraine. The example of the corresponding pledge in 1677 in Chernihiv analyzed the role and functions of the voivode, provision of food and feed, the order of transfer of the fortress from one voivode to another, the quantitative and qualitative composition of officer and rank, payment military, legal bases for the functioning of the pledge,

communication with the central authorities, relations with bourgeois and Cossack governments, the siege of Moscow garrison Chernihiv Hetman Ivan Bryukhovetsky in 1668, formation of Russian-Ukrainian mikrosopilnoty through marriage with Ukrainian soldiers, part pledge to provide control of Ukrainian lands ruled by the Grand Duchy of Moscow.

The emergence of Moscow pledges in the Hetmanate was conditioned by interstate treaties between the Ukrainian and Moscow governments. In their activities, they were guided by Moscow law and current charters and decrees of the tsarist government and the Order of Little Russia, to which they directly obeyed. In addition, they operated under the central pledge of Moscow in Ukraine – the Kiev, represented by the respective governor. Communication and correspondence pledge happened so to speak at three addresses – Moscow (tsar and government), Kyiv (voivode). The third copy of the document identified in the order remained in the deposit archive. Contact with the center was provided by Baturyn Post and messengers – by land by horse transport (carts, sledges) or by river, by boat. Pledges consisted of two components – Russian shooters and soldiers. The latter were commanded by foreign mercenary officers. In addition to combat training, the personnel was responsible for the engineering work to repair and strengthen the fortifications. On it lay various economic works – construction and repair of auxiliary structures (“crates, barns, barns”, smithies, etc.), harvesting of grain, fodder, baking of bread, etc. By marital status, it was divided into singles and marital. Many marriages had a mixed character – a Russian man, a Ukrainian woman. However, some of the warriors had a second family in the Moscow region. The pay of the warriors consisted of two parts – monetary remuneration and natural compensation (bread and salt) according to the established norms. The lion’s part was first shipped from Moscow, ancillary at the expense of specially built taverns. The calculations were made according to the Moscow monetary system (ruble, half-dollar, altin, money), taking into account the Ukrainian (Czech). As a rule, the number of collateral did not correspond to the designated state. She was affected by combat losses, illnesses, escapes, the absence of a reserve component in Muscovy, and delayed pay. After a few years of service, the warrior could count on a rotation. The command staff was completed with the sent officers and by nomination of the rank and file officers who were distinguished in the service.

The Ukrainian population was under the jurisdiction of the Cossack and bourgeois governments, but according to the facts, even representatives of the higher strata of the Hetmanate region were vulnerable to the arbitrariness of the Moscow warriors. It should be added that Ukrainians who were married to Muscovites and children from such marriage were automatically transferred to Moscow jurisdiction.

The main function of the pledge was to control the subordinate Ukrainian territories, and they must cope with it.

Keywords: Chernihiv, fortress, Cossack Ukraine, Moscow pledge.

Дата подання: 9 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий Ю. Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залага. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 16–35. DOI: 10.5281/zenodo.3732477.

Цитування за стандартом APA

Sytyi, I. (2020). Chernihivska fortetsia 1677 r.: moskovska zaloha [Chernihiv fortress 1677: Moscow pledge]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 16–35. DOI: 10.5281/zenodo.3732477.